

Агафонова Н.В.

кандидат історичних наук,

*доцент кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету*

КОРДОНИ ПОЛОВЕЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Анотація. В статті на основі парадигми «половці — автохтони» розглядається проблема кордонів Половецької землі. У ході дослідження використано два види джерел: писемні (оригінальна література — літописи, «Слово о полку Ігоревім») і матеріальні (половецькі баби). Фіксацію кордонів засновано на причинно — наслідковому зв'язку, який визначається логікою подій.

Ключові слова: половці, Половецька Земля, Половецьке Поле, уличі, тиверці, яси, косоги.

Для України завжди актуальністю буде відзначатись проблема регіональності: відносин центру і територій. Регіональність виявляє себе у всьому: загальному культурному досвіді (мова, традиції, звичаї), економіці. На сучасному моменті політологи вже навіть виробили карту під умовною назвою «Регіональність політичної культури України». З метою продуктивної оцінки дійсності, постає необхідність вивчення проблеми регіональності шляхом здійснення глибокої історичної рекурсії.

Особливе місце серед регіонів сучасної України посідає південно-східний, який, по суті, від X ст. н.е. до першої чверті XX ст. фігурував під ономастиком «Половецька земля» [1]. Нами в статті «Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці-автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу» презентовано половців поліетнічною соціоданністю, що «народилася» (як результат державотворчих ініціатив князів з династії Рюриковичів) на основі автохтонних союзів племен та народів: уличів, тиверців, ясів, касогів, русів-півднян [2]. Вдаючись до реконструкції історії русько-половецьких відносин під таким кутом зору, стаємо перед необхідністю визначення кордонів Половецької землі.

Означеній проблемі в історіографії приділено різний рівень уваги [3-17]. Предметну увагу, на наш погляд, до питання кордонів Половеччини виявив у першій половині XX ст. Д.А. Расовський у досліді «Пределы Поля Половецкого» [14]. Автор доводив азійську природу половців: «Половцы — по языку — были народом турецкого (или, как иначе говорили, тюркского) племени, именно — западной его группы и являлись потомками тех турков, которые первоначально жили на Алтайско-Саянском нагорье, у верховьев Енисея

и Оби» [14]. Вчений посилається в цьому моменті на китайські хроніки, та прикрість в тому, що не пропонує підстав, які забезпечили б сприйняття розрізнених племен, візованих в хроніках, з половцями.

Оскільки половці — азійці, то і кордони Половеччини, на погляд Д.А. Расовського, охоплювали азійський природно-соціальний домініон: «...половецкое поле уходило на восток до предгорий Тянь-Шаня и Алтая, и озера Балхаш, то есть до естественных пределов степей. Половецкая земля простирается на восток до Хорезмийского государства и частью до Большой Пустыни (под которой надо подразумевать среднеазиатские степи) — сообщает армянский царевич Гетум. Царевич совершенно правильно определял положение половецкой земли. Мусульманские писатели подтверждают, что половцы на востоке, действительно, достигали течения рек Сырдарья, Талас, Чу и верховьев Иртыша ...» [14]. Та маємо звернути увагу на ту обставину, що мусульманські автори, як і вірменський царевич Гетум, вели мову не про Поле Половецьке, а про Дешт-и-кипчака. На наш погляд, половці і кипчаки — різні етноданності. Звідси кордони геополітичних реалій Дешт-и-кипчака і Поля Половецького будуть різними.

Основним джерелом у процедурі встановлення кордонів Поля половецького вважаємо писемні джерела, серед яких на першому місці — літописи. Акцентуємо увагу на характері інформації. Маємо два види її: перша — прямі координати володінь половців, друга — лише уможливорює топографування.

Прямо (записом під 1152 роком) обриси Половецької землі заявлено в Іпатіївському літописі: «Вся Половецкая земля, что же их межы Волгою и Днепром» [18, с. 314]. Такі координати фіксують приналежність половцям земель Подніпров'я (від Сули та Росі), Подоння, Поволжя, які можемо співвіднести з трьома торговими шляхами: «грецьким», «солоним», «залозним», контроль над якими здійснювали половці.

Другого типу інформації значно більше. Покладаючись на неї, ми встановлюємо кордони Русі та, при цьому, заволодіваємо можливістю уявлень щодо координат Половеччини, адже те, що не є Руссю — Половецька земля. Літопис датує

перший прихід половців 1000-им роком. І цей прихід половців, очолюваних Володарем, може бути наслідком введення інституту посадництва, тому реконструкцію кордонів Русі забезпечує літописне повідомлення про введення практики посадництва Володимиром Першим, в часи правління якого і сталася, власне, держава, адже саме тоді триває процес централізації: устава як крок від звичаєвого права до єдиної правової етики для всіх підкорених союзів племен; християнізація — єдиний монотеїстичний ідеологічний режим; воїнство — не варяги і не ополчення від племен, а дружина — спеціалізований страт. Половці стають тією силою, що опонує державотворчій ініціативі Володимира.

Акція з встановлення посадництва була направлена на узурпацію влади на місцях: влада переходила від племінної знаті (від регіонів) до центру (Києва). І там, на місцях, вона ставала спадковою. Процес болісний і не без протистояння: загибель Бориса і Гліба. Ось до яких міст-регіонів «делегував» намісників Володимир: Новгород — Вишеслав, Полоцьк — Ізяслав, Туров — Святополк, Ростов — Ярослав, Муром — Гліб, Іскоростень — Святослав, Володимир (на Клязьмі) — Всеволод, Тьмоторакіянь — Мстислав, Смоленськ — Станіслав [19, с. 58], Псков — Судислав. Наступний крок — встановлення кордонів і укріплення їх: заходи з фортифікації — вибудовує «грады» течіями річок Десна, Вистря, Трубіж, Сула, Встугна; обносить Русь «змівими валами»; встановлює сигнальні башти; вводить досвід прикордонної служби — багатирські застави.

Виходить, на цьому етапі Новгород з п'ятинами це північний кордон Руської Землі, а річка Сула — південний. Якщо картографувати дану геополітичну реалію, то вималюється її масштабність. Звернемо увагу на ту обставину, що в переліку посадів відсутній Чернігів, перша згадка про який датована 907 роком — текст угоди князя Олега з греками. При цьому більшість істориків (крім того, що акцентують на давності поселення) ставлять Чернігів, характеризуючи його економічний потенціал («имеющий значительную долю в доходах Русской земли») [20], в один ряд з Новгородом. Економічний статус Чернігова підкреслюють дані археології: фіксують значну майнову і соціальну диференційованість населення, видатну роль дружинного елементу; відзначають рівень розвиненості в X ст. міст Сновськ, Стародуб, Новгород Сіверський, які вперше згадано лише у відомостях другої половини XI ст. [20]. Хоча побутує й інша точка зору щодо статусу Чернігова: провінція Руської землі [20]. За всіх характеристик, Чернігів не є підвладним Володимирові Першому, Києву.

Пояснимо в проблемі місця і ролі Тьмоторакіяні. Рюриковичі позбавляють хазар права на данину і в такий спосіб позбавляються права на користування Ітилем. Перед цим відносини носили доволі узгоджений характер: «При національній (національність — термін для того часу недоречний — А.Н.) і релігійної терпимості хазарської влади, юго-восточная Русь легко переносила свою связь с Хазарией ...Пребывая в лоне Хазарского царства, славяно-русы, видимо, пользовались как объединяющим торгово-политическим центром, его столицей — городом Итиль, расположенным на Нижней Волге и имевшим в числе своих жителей значительное количество славяно — руссов» [21, с. 40]. Протистояння з хазарами означало відмежування слов'ян від Ітилю. З цієї причини, на переконання В.А. Пархоменка, «Русь основывает свой, самостоятельный центр — Тмутаракань» [21, с. 40]. Назву міста можемо перекласти як «тисяча воїнів киян».

Місто, дислоковане на Таманському півострові, — лише торговий форпост Русі, функціонування якого забезпечували озброєні кияни. Звідси тимчасовість Тьмоторакіяні у владі киеворусів. Це, за великим рахунком, час від 989 року до середини XI століття. Та й то, з означеного часового відтинку маємо вилучити трохи більше десятиліття: період, коли Мстислав тьмоторакіяньський (після захоплення Києва у союзі з ясами і касогами) «отаборився» в Чернігові, поділивши землі Русі з Ярославом по Дніпру. Так у владі Мстислава опинилася територіальна вертикаль Чернігів — Тьмоторакіянь. А.К. Зайцев переконаний: «...временное обособление Левобережья способствовало возвышению Чернигова» [21, с. 40].

З'ясування місця і ролі Чернігова і Тьмоторакіяні у геополітиці початкового етапу становлення держави Русь відзначається надважливістю, адже, на наше переконання, ці міста пов'язані як з «народженням» по ловецтва, так і з формування геополітичної реалії Половецька земля. Саме на Чернігівщині і відбудеться перше по-справжньому збройне протистояння половців і русичів: 1068 рік — Сновськ — місто розташоване на північ від Чернігова. Постає питання: як на цій півночі опинилися половці на самому першому (початковому) етапі завоювання Русі? Далі у даному досліді йтиметься про відсутність експансивних намірів половців, про їх намагання на цьому етапі домовитись з Києвом. Чернігів буде відверто опозиційним по відношенню до Києва від часу правління Олега Гориславича, який віддаватиме перевагу половцям, союзу з ними, протистоятиме посиленню влади церкви. Ситуацію змінить Володимир Мономах.

Кордони Русі (а значить і Половеччини) в часи правління Ярослава Мудрого і по його смерті знову прочитуємо з переліку розподілу посадів: Київ-Ізяслав, Чернігів — Святослав, Переяслав — Всеволод, Володимир (на Клязьмі) — Ігор, Смоленськ — Вячеслав, Тьматоракіянь — Святослав (онук Ярослава) і Гліб (син Святослава). Спостерігаємо певне «скорочення» впливу Києва. Йдеться про відсутність Новгороду у переліку посадів. Та, до цього, додається Чернігів. Святослав Ярославич — родоначальник чернігівських князів: 1054-1073. А.К. Зайцев припускає, що Рюриковичі (Ольга, Володимир) встановили контроль лише над західною частиною Чернігівщини [21, с. 40].

Міжусобиці (війни між дядьками і племінниками) на даному етапі носитимуть вбивчий для держави характер, та, при цьому, призведуть, по суті, до остаточного встановлення південного кордону Русі: південною точкою володінь буде Переяславське князівство, місце розташування якого доволі точно, на наш погляд, визначає у своєму дослідженні В. А. Пархоменко — «...город лежавший вблизи Киева» [21, с. 50]. За ним та в Засуллі і братиме свій початок Половецька земля.

Джерелом, що вказує на кордони Половеччини, є художній твір вкрай позначений історизмом [22, 23]. Мова про «Слово о полку Ігоревім»: літературну пам'ятку, що може претендувати на статус «джерело історії». Рядки з плачу Ярослава: «О, Днепре Словутицю! Ты пробил еси каменные горы сквозе землю Половецкую» [24, с. 120]. З цитованого виходить, що Подніпров'я — основний, стрижневий потенціал землі, де народжується половецтво. З часом текст «Задонщини» вже Подоння візуватиме Половецькою землею: «Доне, Доне, быстрая река, ты пробил еси горы каменные, течеша в землю Половецкую» [24, с. 272]. Тут «горы каменные» — Смоленсько-Московське узвишся, — а далі Половецька земля.

Результат протистояння князя новгород-сіверського Ігоря 1185 року з половцями мав неабиякий вплив як на формування нової лінії кордонів, так і на подальший характер взаємин Руської землі і Половеччини. Поразка князя призвела до відновлення кордонів, які діяли за Володимира Першого: «Игорю померк солнца свет, а древо не к добру листву сронило: по Роси и по Суле города поделили» [24, с. 119].

Текст «Слова» є акцентом на данницькій залежності Русі від половців: «А князья сами на себя крамолу ковали, а поганые сами, с победами нарыскивая на Русскую землю, брали дань по беле от двора» [24, с. 112-113]. Поразка Ігоря повертає практику збирання половцями данини на Русі: «Тут немцы и венецианцы, тут греки и моравы поют славу Святославу, корят князя

Игоря, что потопил богатство на дне Каялы, реки половецкой, русское золото просыпав. Тут Игорь — князь пересел из золотого седла в седло рабское. Приуныли у городов забрали, и веселье поникло» [24, с. 114-115].

Надпродуктивним джерелом у визначенні кордонів Половецької землі є кам'яні стели: «половецькі баби», предметне вивчення яких належить С.А. Плетньовій. З семи груп існуючої класифікації, автор в роботі «Половецкие каменные изваяния» (1974) презентує сьому, яка чітко, на її погляд, визначена географічними й хронологічними межами: європейський степ XI — пер. пол. XIII ст. [10, с. 8]. З досліду «...наибольшее скопление статуй приходится на Среднее Приднепровье — Левобережное Надпорожье с притоками, на среднее течение Северского Донца — в основном правобережье с правыми притоками — и на Северо-Восточное Приазовье (побережье Таганрогского залива). Помимо этих трех районов, мы можем сказать, что статуи встречались и в верхнем течении Северского Донца (от Изюма и выше по Донцу и Осколу, примерно до границы степи с лесостепью, в нижнем течении Донца — особенно на его правых притоках), наконец, в Центральном Предкавказье — в степях верховой Кубани и Терекка. Значительно реже попадаются половецкие статуи в Крыму, в низовьях Днепра и в междуречье Дона и Волги» [10, с. 13]. С.А. Плетньова робить висновок: «Намеченные границы распространения половецких статуй, по всей вероятности, соответствуют границам Половецкой земли» [10, с. 17].

Отже, культурною спадщиною половців у форматі «половецьких баб» охопленими є Донеччина, Дніпропетровщина, Запорожчина, Харківщина, Вороніжчина, Херсонщина, Ростовщина, Крим — територія України. Вкажемо кордони Половецької землі, що вимальовуються за аналізом і систематизацією «половецьких баб» — на заході Ігулець, на півночі Рось і Сула, на сході Волга, на півдні Крим, Північний Кавказ. Такі кордони, базовані на досягненнях матеріальної культури, співпадають з їх описом в літературній пам'ятці XII ст. — «Слові о полку Ігоревім»: «Солнце ему (Ігореві — А.Н.) тьмою путь заграждало, ночь стенами грозы птиц пробудила, свист звериный поднялся, встрепенулся Див, кличет на вершине дерева, велит послушать землям незнаемым: Волге, и Поморию, и Посулию, и Сурожу, и Корсуню, и тебе, Тмутороканский идол» [24, с. 104-105]. «Незнаемими» ці землі є для Ігоря. «Незнаемі» можуть бути характеризовані як ніколи не належали киеворусам.

Діюча історіографія співвідносить першу зустріч половців з русичами з серединою XI століття, ігноруючи відомості про їх прихід на чолі

з Володарем до Києва 1000-го року: «Прииде Володарь с половци к Киеву, забыв благодеяния господина своего князя Владимира, демоном научен» [19, с. 68]. Експансивна ініціатива половців — реакція на впроваджені Володимиром інститут посадиництва. Володимир на цей час перебуває на Дунаї, тому відсіч половцям дає Олександр Попович. В середині 50-х рр. XI ст. половці знову турбують Русь: акцію очолює Булуш. Вона викликана смертю Ярослава Мудрого, необхідністю для половців передомовитись. Наслідок — мирна угода [19, с. 91]. Наступна зустріч сторін відбувається 1060-го року — похід половців очолив князь Сакал (Сокал).

Напрошується акцент: дії половців від 1000-го року до 1060-го (цілих 60 років!) носять характер реакції чи то на суспільно-політичні ініціативи киеворусів (які стосувалися інтересів половців), чи то на зміну влади в Києві. Від 1000-го року до 1068-го не спостерігаємо будь-якого намагання киеворуських князів змінити кордони, тобто відреагувати на т. зв. «завойовників». Адже саме завойовниками трактує половців офіційна історіографія. Та писемне джерело, літопис, жодним чином не презентує їх експансіонерами. З чого виходить, що половці — автохтонна за походженням поліетнічна сила, що переслідує мету призупинити державницьку ініціативу Києва.

Половецтво (тобто та частина земель і племен, які не визнали влади Києва) у часи правління Ярослава Мудрого через місію Мстислава поступово виробляє імунітет своєї окремішності, ілюзія якої підсилюється перемогою Мстислава (захоплює Київ), що забезпечила підконтрольність йому територіальної вертикалі Чернігів — Тьмоторакіянь. По смерті Ярослава Мудрого на Русі триумвірат влади: одночасно правлять (1054-1073) Ярославичі — Ізяслав кївський, Святослав чернігівський, Всеволод переяславський. 1054 року половці йдуть на узгодження умов подальшого співіснування: прихід половецького князя Булуша до князівства Русі — Переяславського, яке було пограничним. З літопису: «Того же лета приходи Булуш с половци, и сотвори Всеволод мир с ним, и возвратишася вспять, отнюду же бе пришли» [19, с. 91].

Першим відверто експансивним заходом половців Патріарший літопис називає протистояння датоване 1060 роком: «В лето 6568 пришли половци первое на Русьскую землю воевати, Всеволод же изыде противу импобедиша (половци — А.Н.) Всеволода, и воевавшие отидоша. Се первое зло от поганых и безбожных враг; бысть же тогда князь их Сакаль» [19, с. 92]. Подальша історія Русі демонструє поступовий її розпад: 1066 рік — Візантія організовує отруєння Ростислава

в Тьмоторакіяні; 1067 рік — Всеслав полоцький переживає намагання заволіти Новгородом; 1067 рік — брати Ярославичі воюють з Всеславом («сие же братеници взяша град Менеск, и изсекоша мужи, а жены и дети даша на щит, и поидоша к Немизе марта в 3-й день, бе бо снег велик, и поидоша противу себя; и бысть сеча зла, и одоле Изяслав, и Святослав, и Всеволод, а Всеслав бежа») [19, с. 93] і, як результат, «преступили крестное целование» — посадили Всеслава у поруб.

Міжусобиці провокують експансивний удар половців у 1068 році: «Придоша иноплеменници на Русьскую землю, половци мнози. Изяслав же, и Святослав, и Всеволод изыдоша противу им на Алто; и бывши нощи поидоша противу себя» [19, с. 94]. Вислів «противу себя» — означає відступ триумвірів. Літописець пояснює і причину експансії половців, і причину поразки: на першому місці — агнів Господній «за необращение наше к нему»; на другому — «усобные рати» [19, с. 94].

«Необращение» носило глобальний характер, становило загрозу державності. Автор записів акцентує, по суті, розкол населення Русі на монотеїстів — населення міст і політеїстів — селянство у всій його різниці (поділ на підстрати). З літопису: «...ибо словом нарицающесе христиане, а погански живуще. Се бо не погански ли живем, аще бо кто узрящет инока или инокиню, то плюют, или попа, или жену, или единицу, или свинию, или конь лыс, то плюют и возвращаются назад. Не погански ли се есть? Себо по дияволу учению кобь сию держат, друзие же зачиханью веруют, еже бывает на здравие главе. Но сими диявол льстит и другими нравы, всячески лстими превабляны от Бога, трубами, и скоморохы, и смыками, и гусльми, и русальи. Видим бо игрища утолчена и людей много множество, яко упихати начнут друг друга, позоры деючи от беса замышленного дела, а церкви стоят; егда же бывает год [без] молитвы, и мало их обретаются в церкви» [19, с. 95].

Селянство, незгодне з процедурою відбирання у нього землі, послідовно і ревно тримається віри батьків, народної: язичництва. Нове, міське соціосередовище (в першу чергу — феодалі) тотально залежне від землероба і промисловика, відчуваючи загрозу своїм інтересам, очолює боротьбу з половцями, що на цьому етапі стають близько до знищення держави Русь, яка і виникла на задоволення економічних запитів торгового люду, населення міст.

Половці 1068 року, усвідомлюючи ситуацію розбрату на Русі, переживають устремління відновити контроль над територіальною вертикаллю Чернігів — Тьмоторакіянь. Мета половців саме

Чернігів, адже удар тримає Святослав чернігівський: «По сем же половцем воюющим окола града Чернигова, Святослав же, собрав дружины неколико, изыде на ня к Сновску» [19, с. 95]. Сновськ — сучасне місто Щорс неподалік Чернігова. Половці терплять поразку.

Наступний етап протистояння знову пов'язаний зі зміною влади у Києві. І знову в центрі протистояння Чернігів. Чотири роки боротьби за вотчини призводять до втечі у 1078 році Олега Святославича (Святослав перемогою над половцями 1068 року, здавалося б, закріпив за своїми нащадками право володіння Чернігівським князівством) до Тьматоракіяні, де перебував «заслання» Борис, позбавлений Всеволодом князівського престолу у тому ж таки Чернігові.

Процедура встановлення кордонів Половецької землі вимагає зміни уявлень про кордони Русі. Адже Олег на початку X ст. не завойовує землі аж до Чорного моря, а лише встановлює право на безмитну торгівлю в центрі світової торгівлі. Реалізує таку необхідність для Новгороду — Києва за умови союзу (союзу!) з півдня нами — уличами, тиверцями. Ігореві не вдається розширити кордони своїх володінь, хоча він і примусить уличів забратися з Подніпров'я: дислокуватися у межиріччі Бугу та Дністра. Ольга встановлюватиме «уроки» та «урочища» на півночі. Святослав, усвідомлюючи непоборність жителів півдня, посилену пічонагами, шукає вихід до акваторії Чорного моря через Дунай. Його успіхи виявляють характер тимчасових. Володимир встановлює кордони по Вистрі, Трубежу, Сулі, Встугні. Далі кардинальних змін кордонів не відбудеться. Отже, землі від течій означених водних артерій до Таманського півострова можемо вважати половецькими: Половецькою землею.

Література:

1. Шабельников В. І. Реформування адміністративно-територіального устрою України в 1917-1940 / В. І. Шабельников. — Донецьк : Видавництво Донецького національного університету, 2006. — 232 с.
2. Агафонова Н. В. Етнікон «половці» у контексті реанімованої парадигми «половці — автохтони»: спроба полідисциплінарного аналізу / Надія Агафонова // Гуржівські історичні читання. — Випуск 10. — Національна Академія наук України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2015. — с. 121-129.
3. Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. / А. Голубовский. — Киев : Ун-т. тип., 1884. — 254 с.
4. Греков Б. А. Киевская Русь / Б. Греков. — М. : Учпедгиз, 1949. — 509 с.
5. Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия / М. Грушевский. — Киев : Наукова думка, 1991. — 560 с.
6. Кудряшов К. В. Половецкая степь : Очерки исторической географии / К. Кудряшов. — М. : Географгиз, 1948. — 162 с.
7. Кучера М. П. Змиевы валы среднего Поднепровья / М. Кучера. — Киев : Наукова думка, 1987. — 208 с.

8. Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIV вв. / В. Кучкин. — М. : Наука, 1984. — 349 с.

9. Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время / Светлана Александровна Плетнева // КСИА. — М., 1964. — Вып. 99. — С. 24-34.

10. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / Светлана Александровна Плетнева. — М. : Наука, 1974. — 200 с.

11. Плетнева С. А. Половецкая земля / Светлана Александровна // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М. : Наука, 1975. — С.260-301.

12. Раппопорт П. А. Оборонительные сооружения Древней Руси / П. Раппорт // ВИ. — 1970. — № 11. — С. 56-65.

13. Расовский Д. А. О роли черных клобуков в истории Древней Руси / Д. Расовский // СК. — Praga, 1927. — Т. I. — Р. 93-109.

14. Расовский Д. А. Пределы Поля Половецкого / Д. Расовский // Половцы. Черные клобуки : печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. Проект «Суяновы: историко-генеалогическое исследование». Вводная статья Храпачевский Р.П. Кочевники Восточной Европы в работах Д. А. Расовского 2012 textarchive.ru/2903296-p20.html 14.10.15

15. Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. / Б. Рыбаков // КСИИМК. М., 1952. — Т. XLIII. — С. 3-44.

Рычка В. М. Формирование территории Киевской земли (IX первая треть XII в.). / В. Рычка. — Киев : Наукова думка, 1988.

16. Толочко П. П. Киевская земля / П. Толочко // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М. : Наука, 1975. — С. 5-57.

17. Якубовский А. Ю. Дешт и Кыпчак (Половецкая степь) в XI-XIII вв. до прихода монголов / А. Якубовский // Греков Б. Д., Якубовский К. А. Золотая Орда. JL, 1937. — С. 11-25.

18. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. [Том 2]. — Санкт-Петербург, 1908. / Предисловие А. Шахматова. Предисловие Б. Клосса к репринту 1998 г.

19. Полное собрание русских летописей. Патриаршая или Никоновская летопись. — [Т. 9-10]. — М. : Наука, 1965.

20. Зайцев А. К. Черниговское княжество / А. Зайцев // В. А. Кучкин Древнерусские княжества 10-13 вв. www.a-nevsky.ru/library/drevnerusskie-knyazhestva-x-xiii-vekov3html.

21. Пархоменко В. А. У истоков Русской государственности / В. Пархоменко. — Государственное издательство. — Ленинград, 1924. — 400 с.

22. Приселков М. Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник / М. Приселков // Историк-архивист. — 1938. — № 6. — 113-135.

23. Агафонова Н. В. «Слово о полку Ігоревім» — джерело вивчення історії / Надія Агафонова // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-й річниці утворення м. Первомайська. — Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Первомайський інститут. — Первомайськ, 2009. — с 66-70.

24. За землю русскую! Памятники литературы Древней Руси XI-XV веков. А — М. : «Советская Россия», 1981— 520 с.

Агафонова Н.В. Границы половецкой земли. — Статья.

Аннотация. В статье на основе парадигмы «половцы-автохтоны» рассматривается проблема границ Половецкой земли. В ходе исследования использованы два вида источников: письменные (оригинальная литература — летописи, «Слово о полку Игореве») и материальные (половецкие бабы). Фиксация границ основывается на причинно-следственной связи, которая определяется логикой событий.

Ключевые слова: половцы, Половецкая Земля, Половецкое Поле, уличи, тиверцы, ясы, касоги.

Agafonova N.V. Polovtsy's area borders/ — Article.

Summary. In the article on the basis of paradigm «polovtsi-avtohani» the main problem is Polovtsian ground. During research are used two types of sources: writing (original literature is chronicles, «Word about a regiment Igor») and material (polovetskie baby). Fixing of borders is base on causal attitudes that is determined by logic of events.

Keywords: polovtsi, Polovetskaya Ground, Polovetskoye Field, ulichi, tivertsi, jars, kasogi.